

Doğangün, Huriye Gökten, “Karadeniz Bölgeselleşmesinin Ekonomik Boyutu: İmkân ve Kısıtlar”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9/19, ss.245-265.
DOI: 10.31765/karen.1366755

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Arařtırma Makalesi / *Research Article*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, ODTÜ
Kuzey Kıbrıs Kampüsü, Siyaset Bilimi ve
Uluslararası İlişkiler Bölümü, KKTC
 dgokten@metu.edu.tr

ORCID : 0000-0002-7541-9477

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Bölgeselleşme, Ekonomik İş Birliği

Keywords: Black Sea, Regionalization, Economic Cooperation

Geliş Tarihi / Received Date: 14.07.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 25.09.2023

KARADENİZ BÖLGESELLEŞMESİNİN EKONOMİK BOYUTU: İMKÂN VE KISITLAR*

Huriye Gökten DOĞANGÜN**

Öz: Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte Karadeniz Bölgesi bir bölge olarak yeniden keşfedilmiş ve bölgeselleşme tartışmalarının ve girişimlerinin ilgi odağı haline gelmiştir. Karadeniz bölgeselleşmesine dair öngörüler ekonomik iş birliği sayesinde bölgenin ekonomik kalkınma ve refah seviyesinin artacağı, bölge ülkeleri arasında karşılıklı bağlılık ve dayanışmanın gelişeceği ve böylelikle bölge ülkeleri arasında tarihsel ve siyasi ihtilaflarının çözüleceği şeklinde idi. Ancak Karadeniz'in stratejik önemine ve bölgeselleşme hedefi etrafında atılan önemli adımlara rağmen Karadeniz bölgeselleşmesi gerçekleşmemiştir. Karadeniz'in siyasi, ekonomik ve kültürel olarak heterojen bir yapıya sahip olması ve bölge ülkelerinin ekonomik, siyasi ve jeostratejik önceliklerinin örtüşmemesi ekonomik iş birliği girişimlerini gölgelemekte ve bölgeselleşme girişimlerini engellemektedir.

THE ECONOMIC DIMENSION OF THE BLACK SEA REGIONALIZATION: OPPORTUNITIES AND CONSTRAINTS

Abstract: In the aftermath of the Cold War, the Black Sea was re-discovered as a region and has become the target of regionalization discussions and initiatives. The predictions regarding the regionalization of the Black Sea included that economic cooperation would increase the regional development and welfare, develop interdependency between the countries of the region, and thus the historical and political conflicts between them would be resolved. Despite the important steps taken around the goal of regionalization and the region's significant strategic importance, however, the Black Sea regionalization could not be realized. The Black Sea region has politically, economically and culturally heterogeneous structure and the economic, political and geostrategic priorities of the countries in the region do not overlap, thereby overshadow the economic cooperation initiatives and prevent regionalization attempts.

Giriş

Karadeniz Bölgesi'nin stratejik önemi Soğuk Savaş dönemi boyunca liberal/demokrat Batı ile komünist Doğu'yu birbirinden ayıran hatta bulunması sebebiyle ihmal edilmesine karşın, Soğuk Savaş sonrası yeni dünya düzeninin inşa edilmeye çalışıldığı dönemde hem bölge ülkeleri hem de bölge dışı aktörler tarafından bölgeselleşme potansiyeli taşıyan yeni bir bölge olarak tekrar keşfedilmiştir. Bölgeselleşme niyetinin kurumsallaşması açısından Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü'nün (KEİ) kurulması başarılı bir başlangıçtır. Ancak bölge ülkeleri arasındaki siyasi rejim ve kültür farklılıkları, ekonomik büyüklük ve büyüme oranları arasındaki dengesizlikler, sahip oldukları dilsel, dinsel ve etnik çeşitlilik ve tüm bunlara ilaveten Soğuk Savaş döneminde üstü örtülen donmuş çatışmaların tekrar su yüzüne çıkması gibi faktörler Karadeniz'de ekonomik iş birliğine dayanan bölgeselleşme girişimlerine en başından beri ket vurmuştur.

Karadeniz Bölgesi 2000'li yıllardan itibaren AB'nin Doğu genişlemesi sonucunda AB ile komşu olmuş, öte yandan ABD nezdinde 11 Eylül olaylarından sonra terörizmle mücadelede stratejik bir önem kazanmıştır. Rusya'nın ABD liderliğindeki tek kutuplu küresel düzene karşı eski Sovyet coğrafyada nüfuz alanını genişletme iddiasını tekrar sahiplenmesi ile Karadeniz Bölgesi gerek stratejik önemi gerekse küresel ölçekte yeni bir mücadele alanı olarak önem kazanmaktadır. Böylelikle Karadeniz Bölgesi gerek bölge içi gerekse bölge dışı aktörler arasındaki güç mücadelesinin etkisine girmiş ve ekonomik alanda geliştirilmek istenen bölgesel iş birlikleri güvenlik paradoksuna sıkışmaya başlamıştır. Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile bir kez daha gerginleşen ABD/AB/NATO ile Rusya ilişkileri Karadeniz'in küresel güçler için jeopolitik bir mücadele alanı olduğunu doğrulamaktadır. Bu bağlamda, kısır döngüye dönüşen Karadeniz bölgeselleşmesini tartışmak bir kez daha önem kazanmaktadır. Karadeniz ülkeleri Avrupa bölgeselleşme deneyimine benzer bir ekonomik bütünleşme etrafında kökleşmiş siyasal ihtilafları çözebilir miydi, yoksa Karadeniz bölgeselleşmesi en başından beri ölü doğmuş bir proje miydi sorusunu savaşın gölgesinde tekrar sormak gereklidir.

Soğuk Savaş sonrası eski Doğu bloğu ülkelerinin Avrupa coğrafyası ile bütünleşmesi sürecinde bölgeselleşme tartışması yeni bir coğrafi boyut kazanmıştır. Avrupa deneyiminden hareketle bölgeselleşmenin ekonomik kalkınmaya etkisi ve bu sayede ekonomik problemlere içkin güvenlik tehditlerinin ve askeri gerilimlerin azalacağı beklentisi ile bölgeselleşme girişimleri teşvik edilmiştir.¹ Devletlerin giderek karmaşıklaşan tehditler ve zorluklar karşısında yetersiz kalması ve mevcut çok uluslu kurumların aksiyon ve politikalarının belli devletlerin önceliklerine cevap vermesi bölgeselleşmenin kaçınılmaz, gerekli ve arzu edilen bir girişim olduğunu göstermektedir. Bölgesel girişimler serbest ticaret alanları oluşturarak ekonomik büyümenin artırılması, demokratikleşmenin teşvik edilmesi, savaş ve doğal afetlere müdahale edilmesi ve terörizm ile mücadele edilmesinde devlet gücünün sınırlarını yumuşatmakta ve devlet-dışı aktörlerin de sürece dahil olmalarını kolaylaştırmaktadır.² Erken dönem bölgeselleşme literatürünün 'enformel entegrasyon' veya 'yumuşak bölgeselleşme' olarak adlandırdıkları bu süreç karşılıklı ekonomik bağılılığı artıracak ticaret ve yatırım akışlarına, sosyal ve ekonomik etkileşime ve insan hareketliliğine dayanan bir entegrasyon modeline tekabül etmektedir.³ Öte yandan devlet-dışı aktörlere, toplumsal yapılara, ekonomik iş birliklerine ve kültürel dinamiklere yapılan vurgu bölgeselleşmenin aşağıdan yukarıya işleyen otonom bir süreç olabileceğine de dikkati çekmektedir.⁴

Soğuk Savaş sonrasında Karadeniz bölgeselleşmesi de ekonomik iş birliği sayesinde siyasal ihtilafların çözüleceği, güvenlik ihtiyaçlarının azalacağı ve kurumsallaşmanın sağlanacağı bir entegrasyon hedefi ile başlamıştır. Bu amaçla bölgenin ticaret, ulaşım, enerji, turizm ve kültürel değişim alanlarında çekici bir bölgeye dönüşmesi için bölgeselleşme girişimleri teşvik

¹ Dellenbrant ve Olsson, 1994.

² Fawcett, 2005.

³ Hurrell, 1995.

⁴ Hettnee, 2002.

edilmiştir. Ancak Karadeniz Bölgesi'ndeki kökleşmiş sorunlar, örtüşmeyen ekonomik ve siyasi öncelikler ve farklı bölgesel mekanizmalara aidiyet bölgenin ekonomik iş birliği ile bütünleştirilmesinin sınırlarını göstermiştir. Son olarak Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile Karadeniz Bölgesi'nin çatışan jeopolitik çıkarların etkisinde bir çatışma alanına dönüşmesi engellenememiştir. Bu bağlamda, ekonomik ve siyasi boyutların ayırt edildiği bölgeselleşme tartışmaları özellikle Soğuk Savaş sonrası dinamiklerin etkisinde karmaşık ve çok boyutlu bir süreç olarak ilerleyen bölgeselleşmenin doğasını anlamakta yetersiz kalmaktadır. Diğer bir deyişle, ekonomik iş birliğine dayalı bir bölgeselleşme sürecinin siyasi süreçlerden bağımsız düşünülmesi indirgemeci bir bakış açısı sunmakta ve ekonomik, siyasi ve jeopolitik boyutlar arasındaki karşılıklı etkileşim ihmal etmektedir.⁵ Bu önermeden hareketle bu makale Karadeniz'de bölgeselleşmenin ekonomik imkân ve kısıtlarını bölge içi ve dışı aktörler arasındaki jeopolitik mücadele bağlamında tartışmayı amaçlamaktadır. Karadeniz özelindeki bölgeselleşme tartışmaları gerek bölgenin jeostratejik konumu gerekse bölgenin bölge ülkeleri arasında güç mücadelesi ve hatta çatışma alanına dönüşmesi sebebiyle bölgede ivme kazanması beklenen ekonomik iş birliği girişimlerinin gölgelenmesine sebep olmaktadır.

Makalenin ilk bölümünde Karadeniz'in Soğuk Savaş sonrası yeni bir bölge olarak tanımlanmasına dair tartışmalar ele alınacaktır. İkinci bölümde Karadeniz Bölgesi'nin genel ekonomik durumunun ve bölge ülkeleri arasındaki ekonomik farklılıklarının bölgeselleşme üzerindeki etkisi tartışılacaktır. Ekonomik iş birliğinin imkân ve kısıtları ise Karadeniz Bölgesi ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler, ulaşım ve turizm alanlarındaki iş birliği girişimleri etrafında ele alınacaktır. Söz konusu alanlar bölgeselleşme tartışmalarında ekonomik bölgeselleşmenin klasik sac ayakları olarak kabul edilmektedir.⁶ Ayrıca KEİ de ikili ve bölgesel ticari ilişkileri, ulaşım altyapısının ekonomik ilişkileri artırma amacıyla iyileştirilmesini ve bölgesel turizmi canlandırma girişimlerini ekonomik bölgeselleşmenin öncelikli iş birliği alanları olarak belirlemektedir. Dolayısıyla Karadeniz Bölgesi'nde ekonomik bölgeselleşmenin imkân ve kısıtlarını bölge ülkeleri arasındaki jeopolitik mücadelenin ticari ilişkiler, ulaşım ağı altyapısını iyileştirme yatırımları ve bölgesel bir turizm ağı yaratma adımları üzerindeki etkisinde izlemek mümkündür. Bu alanlarda bölge ülkeleri arasındaki iş birlikleri ile jeopolitik öncelikler arasındaki etkileşim Karadeniz bölgeselleşmesinin, bölgesel bir aidiyet duygusunun ve bölgesel karşılıklı bağımlılık ilişkisinin yaratılmasında ortaya çıkan sınırlılıkları anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır. Sonuç bölümünde ise Karadeniz'deki jeostratejik önceliklerin ekonomik bölgeselleşmeye etkisine dair bir değerlendirme yapılacaktır.

Makale metodolojik olarak doküman incelemesine dayanmaktadır. Karadeniz bölgeselleşmesine dair akademik literatür ile ulusal ve uluslararası kuruluşların hazırladıkları raporların analizi bölge ülkeleri arasındaki ikili ve bölgesel anlaşmalar, ithalat-ihracat verileri, ulaşım projeleri ve turizm verileri ile desteklenmiştir.

1. Karadeniz Bölgeselleşmesine Kısa Bir Bakış

Karadeniz Bölgesi yüzyıllar boyunca Bizans, Osmanlı ve Rusya imparatorluklarının arka bahçesi olmuş ve bu siyasi güçler arasındaki rekabete maruz kalan bir alan olarak jeopolitik çatışmalara sahne olmuştur.⁷ Karadeniz Bölgesi'nde 19. yüzyıl boyunca hem kıyı kesimleri arasında hem de iç kesimlere de ulaşan ticari ilişkiler ağı ve demografik hareketliliğin Birinci Dünya Savaşı ile kesintiye uğraması, Özveren'in ifadesiyle, 'Karadeniz dünyasının' tarihsel olarak oluşmuş bir analiz birimi olmasını sonlandırmış ve Karadeniz'in potansiyel bir çatışma alanına dönüşmesine yol açmıştır.⁸ Karadeniz Bölgesi 20. yüzyılda ise iki kutuplu dünyanın sınırlarını belirleyen bir coğrafi alan olagelmiştir. Bu haliyle Karadeniz Bölgesi ve bölgeselleşmesi Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve siyasal bir olgudur. Soğuk Savaşın sona ermesi

⁵ Ghica, 2012.

⁶ Bkz. Zhelev, 2021.

⁷ Aydın, 2005a: 258.

⁸ Özveren, 1997: 109.

ile Sovyetler Birliği ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmesi, merkezi planlı ekonomilerden serbest piyasa ekonomilerine geçiş ve bölge ülkelerinin küresel sistemle entegre olma hedefleri Karadeniz’de bölgeselleşmeyi teşvik eden unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bölgesel kalkınma, güvenlik ve istikrar için bölgeselleşmenin öneminin ve gereğinin anlaşılmasının kurumsal yansıması olarak KEİ’nin kurulması ile Karadeniz Bölgesi’nde ilk bölgeselleşme adımları atılmıştır. Karadeniz donmuş çatışmalar, yoksulluk, terör, insan ticareti, göç, ekonomik kriz, çevre kirliliği, güvenlik gibi sorunlarla mücadele etme ve iş birliği imkanları geliştirme gereği etrafında bir bölge olarak ele alınmaya başlamıştır.

Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna’nın yanı sıra Arnavutluk ve Yunanistan’ın katılımıyla ve 2004 yılında Sırbistan ve Karadağ’ın da üyelik kazanmasıyla KEİ inisiyatifinde ivme kazanan Karadeniz bölgeselleşmesinin ana amacı üye ülkelerin geniş Avrupa ekonomik alanı ve küresel ekonomi ile entegre olmalarını hedefleyen reform ve yapısal uyum sürecinden kaynaklanan karşılıklı ekonomik iş birliğini geliştirmektir.⁹ Bu haliyle KEİ’nin öngördüğü bölgeselleşme modeli ekonomik iş birliği sayesinde donmuş çatışmaların ve bölgesel ihtilafların çözüleceği, siyasi güvenlik ve istikrarın sağlanacağı ve böylelikle ekonomik iş birliğinin siyasi boyuta taşınacağı bir paradigmaya dayanmaktadır.¹⁰ Bu bağlamda KEİ ekonomik iş birliğini kolaylaştırmak ve güçlendirmek amacıyla kapsayıcı bir kurumsal yapı ve ticaret, yatırım, bankacılık ve finans, enerji, ulaşım, iletişim, çevre, turizm, kültür, eğitim, bilim ve teknoloji, örgütlü suçla mücadele ve iyi yönetim gibi alanları kapsayan çok boyutlu iş birliği alanları benimsemiştir.

Kuruluşundan itibaren KEİ üye ülkeler arasında karşılıklı bağlılık ve doğal sinerjinin hem bölge ülkelerinin ekonomik gücünü hem de bölgenin ortak refahını artıracığına dayanan bir yaklaşım ile bölgenin küresel ekonomi ve Avrupa ekonomik alanı ile entegrasyonunu benimsemiştir.¹¹ Ancak KEİ’yi bir ‘ticaret bloğu’ veya ‘güvenlik topluluğu’ olarak tanımlamak mümkün değildir. Örneğin, Emerson’a göre, bu haliyle, Karadeniz bölgeselleşmesi eklektik bölgeselleşmenin kurumsal varyantına denk düşen, kapsayıcı bir kurumsal yapıyı ve zaman içinde bazı fonksiyonların ayıklanıp, diğerlerinin öne çıkacağı bürokratik bir Darwinian süreci öngörmektedir. Öte yandan, bu tür eklektik ve kurumsal yaklaşımlar bölge aktörleri arasındaki hedeflerin uyumsuzluğunu ve bundan kaynaklanan problemleri de gizlemektedir.¹²

Karadeniz Bölgesi’nin coğrafi sınırları üzerinde bir anlaşma olmaması ve bölgenin Kafkasya, Akdeniz ve Balkanlar gibi diğer komşu bölgeler ile ilişkilendirilerek ele alınması da Karadeniz’in bölgesel sınırlarını belirlemeyi güçleştirmektedir.¹³ Karadeniz deyince ilk akla gelen kıyı ülkeleri iken KEİ’ye üye ülkeleri kapsayan Geniş Karadeniz Bölgesi tanımı bölgesel algıyı muğlaklaştırmakta ve bölgesel sürdürülebilir iş birliklerinin kurulmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca güçlü bir bölgesel kimliğin olmaması, bölge ülkelerinin bölge dışı yapılanmalara eklenmeyi tercih etmeleri ve bölgede kültürel, ekonomik ve siyasi çeşitliliğin hâkim olması Karadeniz bölgeselleşmesinin zayıf tarafını oluşturmaktadır.¹⁴ Buna rağmen Karadeniz Bölgesi’nde hem bölge ülkeleri hem de AB ve ABD gibi aktörler tarafından bölgeye ilginin artması ve bölgesel iş birliklerinin çeşitlenmesi- Karadeniz Deniz İşbirliği Görev Grubu (*Blackseafor*), Karadeniz Sinerjisi (*Black Sea Synergy*), Demokratik Seçenek Topluluğu (*Community of Democratic Choice*), Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü (*GUAM*) ve Karadeniz Diyalog ve Ortaklık Forumu (*Black Sea Forum*), Karadeniz İşbirliği Ortaklığı (*Black Sea Trust*) gibi - Çelikpala’nın ifadesiyle, bölgenin ‘de facto’ varlığına işaret etmektedir.¹⁵

⁹ Bolukbasi ve Ertugral, 2008.

¹⁰ Ciută, 2008.

¹¹ Celac ve Manoli, 2006, 195

¹² Emerson, 2008.

¹³ Çelikpala, 2010: 288.

¹⁴ Aydın, 2005b.

¹⁵ Çelikpala, 2010.

2. Karadeniz Bölgesi'nin Ekonomik Durumu

Karadeniz Bölgesi özellikle ekonomik, siyasal ve jeopolitik olarak hem bir fırsatlar hem de çatışmalar alanı olarak uluslararası arenada ön plana çıkmaktadır. Karadeniz Bölgesi zengin doğal kaynakları, gelişmiş sanayi altyapısı ve nitelikli işgücünün yanı sıra, doğal gaz ve petrol kaynakları açısından dünyanın ikinci en büyük kaynağına sahiptir. Hem sahip olduğu doğal kaynaklar hem de jeopolitik konumu (Hazar Denizi, Orta Asya'yı ve Orta Doğuyu birbirine bağlaması) nedeniyle bölge uluslararası ticaret ve yatırım için bir cazibe merkezidir. Bölge enerji, ulaşım, telekomünikasyon, sanayi, tarım endüstrisi, çevre ve turizm alanlarında uygulanacak proje ve yatırımlar için önemli bir ekonomik potansiyele sahiptir.¹⁶

Ancak Karadeniz'in stratejik önemi ve ekonomik potansiyeli bütün bölge ülkelerinin refah ve kalkınma düzeylerini artıracak bir bölgeselleşme sürecini doğrudan beraberinde getirmemiştir. Öncelikle Karadeniz Bölgesi ülkeleri Soğuk Savaş sonrasında ekonomik büyüklükleri, kalkınma düzeyleri ve yapıları açısından farklılık gösteren bir bölgedir. Örneğin, 1992 senesi itibarıyla serbest piyasa modelini takip eden ülkeler sadece Yunanistan ve Türkiye'dir. 1990'lı yıllarda Dünya Ticaret Örgütüne üye olarak uluslararası ticaret sistemine entegre olan ülkeler sadece Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'dır. Eski Sovyet bloğu ülkeleri içinse 1990'lı yıllar serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinin yaşandığı sancılı bir dönem olmuştur. Planlı ekonominin çöküşü ile birlikte bu ülkeler makroekonomik istikrarsızlık, düşük büyüme oranları, artan yoksulluk, işsizlik ve yüksek enflasyon oranlarından kaynaklanan çeşitli ekonomik krizler ile mücadele etmişlerdir. Özellikle 1995'e kadar devlet güdümlü üretim ve dağılım sisteminin çökmesi, mülkiyet haklarını koruyacak yasal ve finansal çerçevenin inşa edilememesi, özelleştirmelerin karlı ve şeffaf bir şekilde yürütülememesi, yapısal reformların etkin uygulanmaması ve işleyen bir devlet mekanizmasının olmamasından dolayı¹⁷ bölgenin eski komünist bloğa dahil ülkeleri küresel ekonomiye hızlı bir şekilde entegre olmakta zorlanmışlardır.

1990'ların ikinci yarısından itibaren ise Karadeniz Bölgesi ülkelerinin ekonomik büyüme hızı artış göstermeye başlamıştır.¹⁸ 2000'lerin başından 2008 finansal krizine kadar olan süreçte Karadeniz Bölgesi ülkeleri yüksek ve sürdürülebilir ekonomik büyüme dönemi yaşamışlardır.¹⁹ Bölge genelinde 2000-2008 arası dönemde yükselen büyüme oranları yaşam standartlarını yükseltmiş, yoksulluk oranını azaltmış, ticari faaliyet ve yabancı yatırım oranlarını artırmış ve dolayısıyla Karadeniz Bölgesi'nin Avrupa ve küresel ekonomik piyasalar ile entegrasyonuna hız kazandırmıştır.²⁰ Bu ekonomik canlanma özellikle AB tarafından gelen uluslararası talebin artması, Rusya'da 1998 ekonomik krizinden sonra yaşanan ekonomik iyileşme ve yükselen enerji fiyatları ile de alakalıdır.

2008 sonrası dönemde ise, küresel ölçekte yaşanan finansal krizin etkisiyle Karadeniz Bölgesi genelinde ekonomik büyüme hızında düşüş yaşanmaya başlamıştır.²¹ Enerji fiyatlarındaki değişkenlik ve gıda fiyatlarındaki hızlı yükselişe bağlı olarak yıllık enflasyon oranları 2007'ye oranla 2008 yılında tekrar yükselişe geçmiş ve makroekonomik göstergeler kötüleşmiştir. Batı Avrupa'da yaşanan ekonomik resesyon hem Avrupa ülkeleri ile Karadeniz Bölgesi ülkeleri arasında devam eden ticari ilişkileri hem de Karadeniz Bölgesi'ne yapılan doğrudan yatırımları

¹⁶ BSEC, 2020a.

¹⁷ Gavras, 2010; OECD, 2008: 14; Papava, 2010: 9.

¹⁸ Gavras, 2009.

¹⁹ OECD, 2008: 14.

²⁰ BSTDB, 2009: 5.

²¹ 2008 yılında yaşanan %5,9'luk GSYH büyümesini 2009 yılında %-6,5'luk negatif büyüme hızı takip etmiştir. Karadeniz Bölgesi'nin ortalama GSYH büyüme hızı 2010, 2011, 2012, 2013, 2014 ve 2015 yıllarında sırasıyla %4,2, %3,9, %2,1, %1,8, %1,1 ve %-0,7 olarak tespit edilmiştir. 2008 finansal krizi sonrasında Karadeniz Bölgesi ülkeleri ekonomik olarak iyileşme sağlayamamışlardır. 2010-2015 yılları arasında Karadeniz Bölgesi yıllık ortalama %2,1'lik bir büyüme ile Latin Amerika ve Karayipler ile dünyanın en zayıf ekonomileri olmuş ve Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık ülkelerinin gerisinde kalmıştır (BSTDB, 2015: 9-10).

olumsuz yönde etkilemiştir.²² Bu durum, bir yandan Karadeniz Bölgesi'nin bölgesel ekonomik hacminin ve performansının yüksek olduğunu gösterirken diğer yandan da bölgenin yabancı sermaye girişine bağımlı ve bu ölçüde de kırılğan olduğunu göstermektedir. Son yıllarda Karadeniz Bölgesi ekonomik büyüme açısından tekrar olumlu bir tablo çizmeye başlasa da hala 2008 krizi öncesi oranlara ulaşmaktan uzaktır. 2015 yılında itibaren büyüme eğilimi gösteren GSYH oranları inişli çıkışlı bir tablo sergilemektedir. Tüm bu sebeplerle Karadeniz Bölgesi büyüme hızı gelişmekte olan diğer bölgelerin gerisinde kalmıştır.²³ Küresel ölçekte yaşanan Covid-19 pandemisi ve Ukrayna-Rusya savaşının da etkisiyle bölgede GSYH büyüme oranları beklenen seviyenin altında kalmaktadır.²⁴

Karadeniz Bölgesi büyüme hızı açısından 2000'lerin ilk yarısında gösterdiği ivmeyi yeniden kazanamasa da 1992'ye göre daha olumlu bir tablo çizmektedir: merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır. Örneğin; bölge ülkeleri hem birbirleri ile hem de küresel ve Avrupa piyasaları ile daha entegredirler; insan, sermaye, ürün ve servis akışı artmıştır.²⁵ Karadeniz Bölgesi genelinde, ülkeler arası farklılıklar devam etmesine rağmen refah oranı yükselmiştir.²⁶ Tüm bunlara ilaveten, günümüzde Karadeniz Bölgesi'nde on yıl öncesinde gözlemlenen bölgesel farklılıklar azalmaya başlamış ve bölgenin doğusunda ve batısında yaklaşık büyüme hızları gözlenmeye başlamıştır.²⁷

Tüm bu olumlu parametrelere rağmen Karadeniz Bölgesi ülkelerinin ekonomik kalkınma seyirleri ve küresel ekonomiye entegre olma dereceleri bakımından hala homojen bir yapıya sahip olmaktan uzak olması,²⁸ Karadeniz'in ekonomik potansiyelinin bölgeselleşme sürecine gerekli ivmeyi kazandırmasının önünde önemli bir engel teşkil etmektedir. Söz konusu heterojen yapı özellikle Karadeniz Bölgesi ülkelerinin parçası olduğu uluslararası (*supranational*) yapıların ve bölgesel iş birliği modellerinin farklılaşmasında ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan AB üyesi ülkelerdir ve AB müktesebatına tabidirler. Türkiye ise her ne kadar müzakereler donmuş olsa da AB üyeliğine aday ülke konumundadır ve Gümrük Birliği'nin bir üyesidir. Ermenistan ve Rusya AB'ye alternatif bir bölgesel girişim olan Avrasya Ekonomik Birliği'nin üyesidirler. Gürcistan, Moldova ve Ukrayna ise AB ile Ortaklık Anlaşması (*Association Agreement*) imzalayarak siyasi ve ekonomik iş birliğini geliştirme yönünde ilerlemekte ve Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Alanı (*Deep and Comprehensive Free Trade Area*) inşa etmek için gerekli kurumsal ve yasal düzenlemeleri yapmaktadırlar. Ermenistan, Moldova, Rusya ve Ukrayna aynı zamanda Bağımsız Devletler Topluluğu Serbest Ticaret Alanı üyesidirler.²⁹ Ancak Rusya ile Ukrayna arasındaki gerginliğin 2014'ten beri yükselişe geçmesi ile Ukrayna 2018 yılında üyeliğini kısmi olarak sonlandırmıştır.³⁰ Bölgesel kapsayıcılığı dar olan ve birbiriyle örtüşmeyen bu bölgesel girişimler bölge ülkeleri arasında farklı ticari yükümlülükler ve farklı gümrük vergisi rejimleri yaratarak bölgede serbest ticaret alanının kurulmasını engelleyen en önemli faktörlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Söz konusu heterojen yapının hali hazırda ekonomik iş birliği üzerinde yarattığı kısıtlamalar Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile derinleşmiş ve özellikle denizyolu taşımacılığı ile yürütülen ticari faaliyetlerin güvenliği tehlikeye girmiştir. Ukrayna savaşı nedeniyle Karadeniz'de hem bölgesel hem küresel ticari faaliyetler Ukrayna limanlarının bloke edilmesi, altyapının zarar

²² BSTDB, 2008: 13-16.

²³ BSTDB, 2018: 14-15; BSTDB, 2020: 13.

²⁴ BSTDB, 2022.

²⁵ Gavras, 2009.

²⁶ Commission on the Black Sea, 2010: 31.

²⁷ BSTDB, 2018: 15.

²⁸ Papava, 2010: 9.

²⁹ Öztürk, 2019: 14.

³⁰ Ponomarenko, 2018.

görmeşi, denizyolu lojistiğinde yaşanan aksaklıklar ve nakliye ve sigorta maliyetlerinin artması ile sekteye uğramaktadır.³¹ Özellikle Tahıl Koridoru Anlaşmasının Rusya tarafından 2023 Haziran ayında uzatılmaması sonucu taraflar arasındaki yükselen gerilimin son safhasında limanlar ve ticari gemiler saldırıların hedefi haline gelmekte ve bu durum Karadeniz’de yürütülen ticari faaliyetleri riskli hale getirmektedir.³² Rusya-Ukrayna savaşı gerek doğu-batı gerekse kuzey-doğu aksında ürün ve enerji sevkiyatında bir koridor işlevine sahip Karadeniz’in stratejik öneminin ve ekonomik potansiyelinin jeopolitik öncelikler tarafından gölgelenmesinin ve Aydın’ın ifadesiyle, ‘jeostratejik bir lanete’ dönüşmesinin en güncel örneğidir.³³

3. Ticari İlişkiler

Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk bölgeselleşme girişimlerinden biri olarak Karadeniz bölgeselleşmesi bölge ülkeleri arasında serbest ticaret alanının (*free trade zone*) inşa edilmesi fikri ile başlamış ve süreç KEİ’nin ekonomik iş birliği örgütü olarak kurulmasıyla sonuçlanmıştır.³⁴ KEİ bünyesinde alınan kararlar, üye ülkelerin ekonomik iş birliğini geliştirmek, Avrupa geniş ekonomi alanı ile entegre olmak ve küresel ekonomik entegrasyonu sağlamak yönündeki kararlılıklarını yansıtmaktadır.³⁵ Bu doğrultuda, 1998 yılında KEİ çatısı altında enerji, ulaşım, üretim, hizmet ve telekomünikasyon sektörlerinde bölge ülkeleri arasında ticari ilişkileri finansal olarak desteklemek üzere Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankası (*Black Sea Trade and Development Bank - BSTDB*) kurulmuştur.³⁶

KEİ’nin Karadeniz Bölgesi’nde bölge içi ticaret hacmini artırma çabalarına rağmen 1990’lar boyunca bölge ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler oldukça düşük seyretmiştir. Bölge içi ticaret artış göstermesine rağmen KEİ ülkelerinin 1992-2000 yılları arasındaki bölge ticaret hacmi toplam yabancı ticaret hacminin %16’sına denk düşmektedir.³⁷ Bunun en temel nedenlerinden biri ihracat ve ithalatta uygulanan gümrük ve gümrük dışı vergi düzenlemeleri yükünün fazla olması, ikili ve çok taraflı ticaret anlaşmalarının çok kapsayıcı olmaması ve eski Sovyet ülkelerinde döviz sisteminin serbestleştirilmesi hususunda yaşanan zorluklardır.³⁸ Bu süreçte ortaya çıkan bir diğer engel ise öngörülebilir bir yasal çerçevenin olmamasıdır. Bölge ülkeleri arasında var olan gümrük tarifeleri ve vize muafiyetinin uygulanmayışı hem ekonomik iş birliğinin artırılmasını hem de malların serbest dolaşımını engellemektedir.³⁹ Aynı eğilim 2000’li yıllarda da devam etmiş ve Karadeniz Bölgesi ülkeleri serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini önemli ölçüde tamamlamış olmalarına rağmen bölge içi ticaret hacminde bir sıçrama yaşanmamıştır. Karadeniz Bölgesi ülkeleri arasındaki bölge içi ticaret hacmi 2019’da toplam ticaret hacminin sadece %13,4’ünü ve GSYH’nın sadece %6,7’sini oluşturmaktadır. Bölge içi ticaretin çoğunlukla enerji ihracat ve ithalatı üzerinden yapılması da ticari ilişkilerin çeşitlenmesini engellemekte ve ticaret hacmini bölgesel ve küresel dinamiklerin etkisiyle değişen enerji arz-talep dengesine oldukça duyarlı hale getirmektedir.⁴⁰

Karadeniz Bölgesi ülkeleri bölge içi ticarete vergilendirme ve gümrük duvarlarının yarattığı engelleri 1990’lı yıllardan itibaren imzaladıkları ikili anlaşmalar ile bertaraf etmeye çalışmaktadırlar. Söz konusu durum çifte vergilendirme, ikili anlaşmalar ve KEİ bünyesinde yürütülen çalışmalar ile önemli oranda çözülmüş olsa da bölge ülkelerinin çok taraflı bir ticari anlaşma

³¹ Jacobs, 2022.

³² Latschan, 2023.

³³ Aydın, 2009.

³⁴ Karagöz ve Karagöz, 2009: 71.

³⁵ Dediu, 1997: 2. KEİ’nin Karadeniz Bölgesi içinde ticari ilişkileri teşvik etmek amacıyla aldığı temel kararlar Moskova Deklarasyonu (1996), KEİ Serbest Ticaret Alanının Kurulması Deklarasyonu (1997), Yalta Zirvesi Deklarasyonu (1998) ve KEİ Serbest Ticaret Alanının Kurulması Eylem Planıdır (Ioffe, 1999: 2).

³⁶ BSTDB, 1999: 21.

³⁷ Manoli, 2014: 167.

³⁸ Dediu, 1997: 2.

³⁹ Kalnic, 1996: 4.

⁴⁰ BTSBD, 2019.

konusunda uzlaşamaları bölge içi ürün ve servis dolaşımının istenilen düzeye ulaşmamasının en önemli sebeplerinden birisidir.⁴¹ Ayrıca, aşağıdaki tablonun gösterdiği gibi, KEİ üyesi olan ve olmayan ülkelerle yapılmış olan ikili ticaret anlaşmaları coğrafi kapsayıcılığı ve piyasa yönelimleri açısından karşılaştırıldığında KEİ ülkeleri arasındaki anlaşmalar hem bölge içi ticareti ve serbest mal dolaşımını teşvik etmek için sınırlı kalmakta hem de bölgesel bir parçalanmışlığa işaret etmektedir. Eski Sovyet ülkeleri kendi aralarında ikili ticaret anlaşmaları imzalamışlardır. Karadeniz Bölgesi dışındaki yönelimleri ise Bağımsız Devletler Topluluğu'nun bünyesinde serbest ticari faaliyetler yürütme ve Orta Asya piyasalarına erişim şeklindedir. AB üye ve aday ülkeleri ise diğer AB üyeleri ve Avrupa piyasaları ile entegre olmuş komşuları ile ikili anlaşmalar imzalama ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika piyasaları ile ekonomik ilişkileri geliştirme eğilimindedirler.

Tablo 1. KEİ Üyesi Ülkeler Arasındaki İkili Ticaret Anlaşmaları⁴²

KEİ Ülkeleri	KEİ Üyeleri ile İkili Anlaşmalar	KEİ Üyesi Olmayan Üye ve / veya Bölgelerle İkili Anlaşmalar
Arnavutluk	Türkiye	Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (CEFTA) 2006, Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA), Avrupa Birliği (AB)
Ermenistan	Moldova, Rusya, Ukrayna, Gürcistan	Kazakistan, Türkmenistan, BDT, Kırgızistan
Azerbaycan	Gürcistan, Ukrayna	BDT, Ekonomik İş Birliği Örgütü (ECO)
Bulgaristan	Arnavutluk, Sırbistan, Türkiye	EC27, AB-Cezayir, AB-Andorra, AB-Bosna-Hersek, AB-Kamerun, AB-CARIFORUM Devletleri EPA, AB-Şili, AB-Fildişi Sahili, AB-Hırvatistan, AB-Doğu ve Güney Afrika Devletleri EPA, AB-Mısır, AB-Faroe Adaları, AB-Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, AB-İzlanda, AB-İsrail, AB-Ürdün, Kore Cumhuriyeti, AB-Lübnan, AB-Meksika, AB-Karadağ, AB-Fas, AB-Norveç, AB-Deniz aşırı Ülkeler ve Bölgeler (EKT), AB-Filistin Yönetimi, AB-Papua Yeni Gine / Fiji, AB-San Marino, AB-Güney Afrika, AB-İsviçre-Lihtenştayn, AB-Suriye, AB-Tunus, Avrupa Ekonomik Alanı (AÇA)
Gürcistan	Ermenistan, Azerbaycan, Rusya, Ukrayna, Türkiye	BDT, Kazakistan, Türkmenistan
Yunanistan	Arnavutluk, Sırbistan, Türkiye	EC27, AB-Cezayir, AB-Andorra, AB-Bosna-Hersek, AB-Kamerun, AB-CARIFORUM Devletleri EPA, AB-Şili, AB-Fildişi Sahili, AB-Hırvatistan, AB-Doğu ve Güney Afrika Devletleri EPA, AB-Mısır, AB-Faroe Adaları, AB-Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, AB-İzlanda, AB-İsrail, AB-Ürdün, Kore Cumhuriyeti, AB-Lübnan, AB-Meksika, AB-Karadağ, AB-Fas, AB-Norveç, AB-Deniz aşırı Ülkeler ve Bölgeler (EKT), AB-Filistin Yönetimi, AB-Papua Yeni Gine / Fiji, AB-San Marino, AB-Güney Afrika, AB-İsviçre-Lihtenştayn, AB-Suriye, AB-Tunus, Avrupa Ekonomik Alanı (AÇA)
Moldova	Ermenistan, Ukrayna	CEFTA, BDT, Kırgızistan
Romanya	Arnavutluk, Sırbistan, Türkiye	EC27, AB-Cezayir, AB-Andorra, AB-Bosna-Hersek, AB-Kamerun, AB-CARIFORUM Devletleri EPA, AB-Şili, AB-Fildişi Sahili, AB-Hırvatistan, AB-Doğu ve Güney Afrika Devletleri EPA, AB-Mısır, AB-Faroe

⁴¹ Öztürk, 2019: 23.

⁴² WTO, 2020.

		Adaları, AB-Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, AB-İzlanda, AB-İsrail, AB-Ürdün, Kore Cumhuriyeti, AB-Lübnan, AB-Meksika, AB-Karadağ, AB-Fas, AB-Norveç, AB-Denizaşırı Ülkeler ve Bölgeler (EKT), AB-Filistin Yönetimi, AB-Papua Yeni Gine / Fiji, AB-San Marino, AB-Güney Afrika, AB-İsviçre-Lihtenştayn, AB-Suriye, AB-Tunus, Avrupa Ekonomik Alanı (AÇA)
Rusya	Ermenistan, Gürcistan, Ukrayna	Ortak Ekonomik Bölge, BDT, Avrasya Ekonomi Topluluğu, Kırgızistan
Sırbistan	Türkiye	CEFTA, Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA), AB, Ticaret Müzakereleri Protokolü (PTN)
Türkiye	Arnavutluk, Gürcistan, Sırbistan	ECO, EFTA, Mısır, AB, Ticaret Müzakereleri Protokolü (PTN), Bosna-Hersek, Şili, Hırvatistan, Makedonya, İsrail, Ürdün, Karadağ, Fas, Suriye, Tunus
Ukrayna	Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Moldova, Rusya	Ortak Ekonomik Bölge (CEZ), BDT, Kırgızistan, Belarus, Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan

Karadeniz Bölgesi'ndeki ithalat ve ihracat ilişkilerinin ortaklarına ve hacmine bakıldığında göze çarpan başka bir eğilim ise bölge ülkelerinin ticaret ortaklarının çoğunlukla AB ülkeleri gibi üçüncü ülkeleri kapsadığı ve bölge içi ticarete bağımlılıklarının düşük olduğudur. Öte yandan, geniş Avrupa ekonomik alanı ile eklenme Karadeniz Bölgesi ülkelerinin KEİ'nin kuruluşundan beri benimsedikleri bir hedef olarak öne çıkmaktadır. Öyle ki bu durum bölge ülkeleri için küresel piyasalara entegre olmanın önemli bir yoludur. Ayrıca Karadeniz Bölgesi ülkelerinin coğrafi olarak AB bölgesine yoğunlaşması AB pazarının büyüklüğü, satın alma gücü paritesi, ürün çeşitliliği ve kalitesi açısından bölge ülkelerine göre daha çekici olması ile de alakalıdır. 2020 yılı itibariyle bölgenin iki büyük ekonomisi olan Türkiye ve Rusya'nın GSYH büyüme hızı Avrupa'nın gerisinde kalmıştır.⁴³

Bu noktada bir diğer önemli husus Karadeniz Bölgesi'nin en büyük ekonomisi olan Rusya'nın bölge içi ticarete bağımlılığının oldukça düşük olması ve ithalat ve ihracatında önceliğinin Çin ve AB ülkeleri (Hollanda, Birleşik Krallık ve Almanya) olmasıdır.⁴⁴ Özellikle Ukrayna'nın işgalden sonra Batılı ülkelerin yaptırımlarına maruz kalan ve küresel piyasalardan dışlanan Rusya, Çin'in en hızlı büyüyen ticaret partneri haline gelmiş ve ikili ticari ilişkiler işgalden sonra büyük bir sıçrama gerçekleştirmiştir.⁴⁵ 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesine kadar olan süreçte Ukrayna Rusya'nın Karadeniz Bölgesi'ndeki en büyük ticaret ortağıydı.⁴⁶ Ukrayna'nın köhnemiş teknolojik kapasitesi ve geri kalmış ekonomik yapısı AB piyasaları ile rekabet etmesini engellemekte ve Ukrayna'yı Rus pazarına bağımlı hale getirmekteydi.⁴⁷ Rusya uzun yıllar Ukrayna için en ulaşılabilir pazar olmasına rağmen Ukrayna'nın Rusya'ya bağımlılığını azaltmaya ve AB ile hem siyasi hem ekonomik olarak bütünleşmeye çalışması ikili ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Ukrayna ile AB arasındaki Serbest Ticaret Alanı Anlaşmasının 2016 yılı itibariyle yürürlüğe girmesi ile birlikte AB menşeli ürünlerin Ukrayna üzerinden Rusya'ya vergisiz olarak gireceği ve rekabeti artıracacağı endişesiyle Rusya 2016 yılında Ukrayna ile arasındaki anlaşmayı askıya almıştır.⁴⁸ Söz konusu düzenlemeler sadece Ukrayna menşeli bazı

⁴³ Trading Economics, 2020a.

⁴⁴ Statista, 2015.

⁴⁵ Wang, 2023.

⁴⁶ OECD, 2008: 29.

⁴⁷ Dragneva ve Wolczuk, 2016: 680.

⁴⁸ Bhutia, 2019.

tarım ürünlerinin, gıda ürünlerinin ve ham maddenin ithalatının yasaklanması ile sınırlı kalmamış; Ukrayna menşeli malların Rusya üzerinden transit ticaretine de kısıtlama getirilerek Ukrayna'nın Kafkasya ve Orta Asya pazarlarına erişimi de engellenmiştir.⁴⁹ Rusya'nın siyasi, ekonomik ve askeri müdahalelerine maruz kalan Ukrayna ise ticari ilişkilerinde AB'ye yönelmiş ve AB (%42.6) Ukrayna'nın birinci ihracat partneri olma konumunu elde etmiştir.⁵⁰ İki ülke arasındaki ithalat oranları da benzer bir örüntü sergilemektedir. Rusya'nın Ukrayna'nın ithalatında payı 2012'de %32,4'ten 2018'de %15'e gerilemiştir.⁵¹ 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından işgal edilmesini takiben Ukrayna ithalat ilişkilerinde Rusya'dan daha da uzaklaşmış ve yönünü AB'nin yanı sıra Çin'e de çevirmeye başlamıştır.⁵²

Bölgenin ikinci büyük ekonomisi olan Türkiye de Rusya ile benzer bir ekonomik eğilim göstermektedir ve ihracatının coğrafi odağını AB ülkeleri (Almanya, İngiltere, İtalya), ABD ve Irak oluşturmaktadır.⁵³ Bölge ülkelerinden Rusya Türkiye'nin en büyük ithalat ortağıdır ancak bu durum iki ülke arasındaki enerji ithalatının son yıllarda artmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁴ Ukrayna'nın işgalinden sonra Türkiye Rusya'ya uygulanan yaptırımlara dahil olmamış; aksine Rusya pazarında ortaya çıkan boşluk Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında önemli bir artışa imkan tanımıştır. İki ülke arasındaki ihracatın artması bölgenin genel refah düzeyinin artmasına ve büyümesine katkı sağlasa da bölge içi ticari ilişkilerin seyri bölgeselleşme motivasyonu yerine jeopolitik dinamikler etrafında ve ikili ilişkilerin güçlenmesi şeklinde ilerlemektedir. Rusya ile enerji ithalatı dışında Karadeniz Bölgesi ülkelerine yapılan ihracat ve ithalat hacmi Türkiye'nin toplam ithalat ve ihracatında çok küçük bir oranı (toplam ihracatının %10,6'sını, toplam ithalatının ise %14,7'sini) oluşturmaktadır.⁵⁵ Türkiye Gürcistan'a en çok ihracat yapan ülke olduğu halde Türkiye'nin ithalat-ihracat oranları açısından bakıldığında 2017 yılı itibarıyla Gürcistan'ın Türkiye'nin ihracatındaki payı %0,77, ithalatındaki payı ise %0,9'dur.⁵⁶ Türkiye'nin Azerbaycan ile ithalat-ihracat ilişkileri ise 1993 yılından beri artış göstermektedir. Türk menşeli ihraç ürünlerinin Azerbaycan piyasasına erişiminin ve rekabet gücünün artması iki ülke arasındaki ticaret akışını artırmaktadır. Ancak yüksek gümrük vergisi oranları nedeni ile iki ülke arasındaki dış ticaret ilişkisi potansiyelinin gerisinde kalmaktadır.⁵⁷ Türkiye ile Ukrayna arasında ihracat-ithalat ilişkileri son yıllarda artış göstermeye başlamıştır. 2011 yılında iki ülke arasında stratejik ortaklık kurulmuş ve feribot ve demiryolu ulaşımı konularında önemli ekonomik anlaşmalar imzalanmıştır.⁵⁸ İki ülke arasında Serbest Ticaret Anlaşması imzalanması sürecinde büyük yol alınmış olmasına rağmen müzakereler halen tamamlanamamıştır.⁵⁹ Ancak Ukrayna ile ticari ilişkilerin güvenlik endüstrisinde de artış göstermesini ve özellikle savaş esnasında denge politikası izlenmesini bir yandan Türkiye'nin Karadeniz'de bölgesel nüfuzunu genişletme öte yandan ise zayıflayan ve izole olmuş Rusya'nın yarattığı boşluktan faydalanma hedefinden ayıştırmak mümkün değildir.⁶⁰

İthalat ve ihracatının büyük kısmını Karadeniz Bölgesi ülkeleri ile yapan tek bölge ülkesi Gürcistan'dır. Gürcistan, Türkiye ve Azerbaycan arasında 1990'lardan itibaren başlayan ve 2000'lerde de devam stratejik ortaklık bölgesel güvenlik sorunlarının barışçıl çözümlerinin

⁴⁹ Russian Government, 2015.

⁵⁰ Zachmann, Dabrowski ve Domínguez-Jiménez, 2020.

⁵¹ Zachmann, Dabrowski ve Domínguez-Jiménez, 2020.

⁵² Darvas vd. 2023.

⁵³ WITS, 2020.

⁵⁴ Trading Economics, 2022b

⁵⁵ Öztürk, 2019: 20.

⁵⁶ Sandalcılar ve Ayran, 2018.

⁵⁷ Van Ticaret ve Sanayi Odası, 2018.

⁵⁸ Balcer, 2015.

⁵⁹ DEİK 2018.

⁶⁰ ISPI, 2023.

yanı sıra üç ülke arasında ticari ilişkilerin gelişmesini de sağlamıştır.⁶¹ Gürcistan'ın başat ticari ortakları arasında yer alan bir diğer bölge ülkesi ise Ermenistan'dır. Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanmış uluslararası anlaşma, protokol ve memorandumlar ile serbest ticaretin teşvik edilmesi, çifte vergilendirmenin önlenmesi, karayolu ve havayolu bağlantılarının kurulması, yatırımların teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.⁶² Ancak Gürcistan ile bu üç ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesinde bölgesel bir ticaret ağı oluşturmaktan ziyade jeostratejik ortaklıklar daha belirleyicidir. Türkiye ile Gürcistan arasındaki Sarp sınır kapısının Avrupa, Akdeniz ve Karadeniz'i Güney Kafkasya ve Orta Asya'ya bağlaması hem Gürcistan'ın stratejik önemini artırmakta hem de bu bölgenin küresel piyasalar ile entegrasyonunda önemli bir rol oynamaktadır.⁶³ Öte yandan, Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile sınırlarının kapalı olması da küresel pazarlara erişimde Gürcistan'ın stratejik önemini artırmaktadır.

Gürcistan'ın Rusya ile ticari ilişkileri Rusya'nın 2005 yılından itibaren Gürcü tarım ürünlerine ambargo uygulamaya başlaması ve 2008 Rus-Gürcü savaşında ayrılıkçı rejimleri desteklemesi sebebiyle inişli-çıkışlı bir çizgide ilerlemeye başlamıştır. Ancak Gürcistan'ın Rusya'ya ekonomik bağımlılığında, özellikle şarap ihracatında, radikal bir düşüş kaydedilmemiştir. 2022 yılı boyunca Rusya'dan Gürcistan'a insan hareketliliği, döviz girişi ve şirket kayıtları açısından bir artış yaşansa da bu durum Ukrayna savaşı sırasında başlatılan askeri mobilizasyondan kaynaklanmaktadır.⁶⁴ İki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar yumuşamaya başlaması da yine Atlantik/Avrupa ve Rusya arasındaki jeopolitik mücadele hattında Gürcistan hükümetinin Batı karşıtlığı sebebiyle Rusya'ya daha yakın bir tavır alması ile alakalıdır.⁶⁵ Diğer bölge ülkelerine kıyasla Gürcistan bölge içi ticarete daha fazla bağımlı olsa da bu eğilim Çin ile gelişen ticaret ve yatırım ilişkileriyle değişmeye başlamıştır. Gürcistan'ın ulaşım yatırımlarını Avrupa ülkeleri ile ticari ilişkileri geliştirecek şekilde planlaması Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi (*Belt and Road Initiative*) hedefleri ile örtüşmektedir. Ayrıca Gürcistan'ın Çin'e Karadeniz üzerinden Rusya ve İran'ın stratejik önemini azaltacak bir rota sunması Çin'in küresel piyasalara erişimini kolaylaştırıcaktır.⁶⁶ Ancak derinleşen bu iş birliği ABD ve AB'nin yanı sıra Çin'in de bölge dışı bir aktör olarak Karadeniz'e müdahil olmasına ve bölge ülkeleri arasında, özellikle Rusya ile, rekabetin artmasına da gebe dir.

AB üyesi olan Romanya ve Bulgaristan ise AB Müktesebatı ile beraber Ortak Ticaret Politikasına tamamen uyum sağlamıştır ve bölge içi ticarete en az bağımlı olan ülkelerdir. Romanya'nın ana ihracat (Almanya, İtalya, Fransa, Macaristan, İngiltere) ve ithalat (Almanya, İtalya, Macaristan, Polonya, Çin) partnerleri arasında Karadeniz Bölgesi üyeleri bulunmamaktadır. Romanya'nın Türkiye ve AB dışındaki üçüncü ülkelere sanayi mamulü ithalatında AB'nin Ortak Gümrük Tarifelerini, tarım ürünlerinde ise Dünya Ticaret Örgütü taahhütlerini uygulaması⁶⁷ nedeniyle Romanya pazarı Karadeniz Bölgesi ülkeleri için cazip ve kolay erişilebilir olmamaktadır. Doğu bloğundan ayrıldıktan sonra Bulgaristan da Avrupa coğrafyası ile ekonomik bütünleşme eğiliminde olmuş ve ilk girişimleri 1990'lı yıllarda Avrupa ülkeleri ile serbest ticaret anlaşmaları imzalamak olmuştur.⁶⁸ Bulgaristan'ın ihracatında AB'den ana ticaret partnerleri Almanya, İtalya, Romanya, Yunanistan ve Fransa'dır. Üçüncü ülkelere ihracatının yarısından fazlasını ise Türkiye, Çin, Mısır, Sırbistan, Makedonya ve Rusya'ya yapmaktadır. Bulgaristan ticari ilişkilerini AB ülkeleri ile geliştirmeye çalışırken Rusya ile de ithalat ilişkilerini geliştirmeye devam etmektedir. Ancak bunun en önemli nedenlerinden biri Bulgaristan'ın enerji ürünleri ithalatındaki bağımlılığıdır.⁶⁹ Rusya'nın bölgenin en büyük doğal gaz ve petrol

⁶¹ Çelikpala, 2015: 2.

⁶² Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, 2020.

⁶³ Çelikpala, 2015: 13.

⁶⁴ Civil Ge, 2023.

⁶⁵ Atasuntsev, 2023.

⁶⁶ Schulz, 2022.

⁶⁷ KFU, 2018.

⁶⁸ Balcer, 2015.

⁶⁹ T.C. Sofya Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2019.

rezervlerine sahip olması Karadeniz Bölgesi'nin stratejik önemini artıran bir avantaj olsa da ticari ilişkilerin enerji ithalatı ile sınırlı olması hem bölge içi ticaretin çeşitlenmesini engellemekte hem de Rusya'nın enerji ithalatını siyasi bir baskı aracı olarak kullanmasına sebep olmaktadır. Rusya-Ukrayna savaşında siyasi aktörlerin Rusya yanlısı veya karşıtı tavır alarak ayrışmaları da Bulgaristan'da Rusya'nın bölgesel bir ortak olmaktan ziyade jeopolitik bir denge unsuru olmasına dair güçlü bir algıya işaret etmektedir.⁷⁰

4. Ulaşım Ağı

Karadeniz Bölgesi'nde ticaret akışının yoğunlaşması, bölgenin rekabet gücünün artması ve küresel piyasalara entegre olması bölgesel bir ulaşım sisteminin inşasına, mevcut ulaşım altyapısının iyileştirilmesine ve bölgenin uluslararası ulaşım ağına entegrasyonuna önemli ölçüde bağlıdır.⁷¹ Ulaşım sisteminin iyileştirilmesi Karadeniz Bölgesi'nin ekonomik kalkınması ve bölge ülkeleri arasında daha yakın ekonomik ilişkilerin kurulması için KEİ'nin belirlediği en önemli ve öncelikli iş birliği alanlarından biridir. KEİPA raporlarında Karadeniz Bölgesi'nde ulaşım sisteminin hantallığı ve maliyetlerin yüksek olması 1990'lar boyunca bölge içi ticaret hacminin düşük seyretmesinin nedenlerinden biri olarak belirtilmektedir.⁷² KEİ hem bölge içi ticaret ve ulaşım kapasitesinin hem de Karadeniz Bölgesi'nin transit rota potansiyelinin artırılmasının ekonomik bölgeselleşmenin ivme kazanması için gerekli olduğunu vurgulamaktadır.⁷³ Ulaşım altyapısının iyileştirilmesi, sınır kontrol noktalarında uygulanan bürokratik prosedürlerin uyumlaştırılması, operasyonel maliyetlerin düşürülmesi ve bölge ülkeleri arasında farklılık gösteren yasal, bürokratik ve kurumsal çerçevenin düzenlenmesi bölge içi ticaret hacmini artırmak için gereklidir.⁷⁴

Bu öncelikler doğrultusunda KEİ üye devletlerin sahip olduğu limanlar ile düzenli deniz ve kara bağlantısını sağlayacak ulaşım altyapısı projelerine destek vermektedir. Bu kapsamda başlatılan önemli bir girişim Karadeniz Otoyol Halkası (*Black Sea Ring Highway – BSRH*) projesidir. 2007 yılında Karadeniz'i çevreleyen bir karayolu inşa edilmesi amacıyla imzalanan anlaşma ile ürün ve insan dolaşımının sağlanması, karayolu inşası veya rehabilitasyonunun planlanması, Karadeniz Bölgesi ile AB ve Asya ülkeleri arasındaki ulaşım ağının geliştirilmesi ve Trans-Avrupa, Pan-Avrupa ve Avrupa-Asya Ulaşım Ağları ile karayolu bağlantılarının inşa edilmesi yolunda fikir birliğine varılmıştır.⁷⁵ Bu proje kapsamında Türkiye, Bulgaristan ile Gürcistan sınırları arasında kalan bölgede, Yunanistan ise İyonya Denizi ile Türkiye sınırı arasında karayolu inşasını tamamlamışlardır. Böylece Gürcistan'dan İyonya Denizine kadar Karadeniz'in güneyinde kesintisiz karayolu bağlantısı sağlanmıştır.⁷⁶

Karayolu bağlantıları hız açısından en avantajlı ulaşım yolu olsa da bölgede karayolları altyapısının yeteri kadar iyileştirildiğini söylemek güçtür. Avrupa ve Asya arasında Karadeniz Bölgesi üzerinden gerçekleştirilen ürün ulaşımının sadece %1'i karayolu taşımacılığı ile sağlanacak altyapıya sahiptir.⁷⁷ Bölgede karayolları ulaşım operasyonunun hacmi de küçüktür. Ayrıca karayolu bağlantıları bölge içi ulaşımı teşvik etmekten çok AB ülkeleri ile bağlantı kurmak için tercih edilmektedir.⁷⁸ Karayolları ulaşımında karşılaşılan operasyonel sıkıntılar bölge içi ticaret hacminin istenilen düzeye ulaşmasını engellemektedir. Sınır kontrol noktalarının yetersiz altyapısı, komşu sınırlar arasında farklılaşan çalışma prosedürleri, yeterli donanıma sahip olmayan sınır kontrol

⁷⁰ Zankina, 2023.

⁷¹ Saganelidze, 2005: 3.

⁷² Alçelik, 1998: 2.

⁷³ BSEC, 2020b.

⁷⁴ Zaimoğlu, 1996.

⁷⁵ Apostolos, 2009.

⁷⁶ Hürriyet, 26 Haziran 2012.

⁷⁷ Huseynov, 2013: 86.

⁷⁸ BSEC-URTA, 2016: 2.

noktası görevlileri, vize uygulamaları, nakliye araçlarının fiziksel kontrolleri ve muayenelerinin uzun sürmesi karayolu ile ticaretin cazip bir seçenek olmasını engellemektedir.⁷⁹

Karadeniz’de ekonomik iş birliğini teşvik etmek amacıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye’nin girişimiyle başlatılan bir diğer ulaşım projesi ise Avrupa’yı Orta Asya’ya kesintisiz olarak bağlaması planlanan Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu projesidir. BTK Demiryolu Projesi ile Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan demiryolu bağlantısının kurulması ve Türkiye’nin Gürcistan üzerinden Azerbaycan, Orta Asya, Çin ve Moğolistan ile bağlanması amaçlanmaktadır. 2007 yılında inşasına başlanan BTK projesi ile Türkiye ile Gürcistan arasında yeni demiryolu inşa edilmesi ve mevcut demiryolu hattının iyileştirilmesi planlanmıştır.⁸⁰ BTK demiryolu hattı esas olarak Asya’yı Avrupa coğrafyası ile bağlamayı hedeflemiş olsa da Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında iş birliğinin enerji ulaşımının ötesine geçmesi, ekonomik pazarın canlanması ve siyasi koordinasyonun güçlenmesi de hedeflenmektedir. Ancak BTK demiryolu projesi bu üç ülke arasında İran, Rusya ve Ermenistan’ı çevreleyen bir jeopolitik aks yaratma olasılığını da taşımaktadır.⁸¹ BTK projesi Azerbaycan’ın Ermenistan’a karşı Dağlık-Karabağ sorununda elini güçlendirmek, Gürcistan’ın Ermenistan’ın ticaretinde transit konumunu korumak ve Türkiye’nin AB’ye karşı Orta Asya ülkeleri ile ticari ilişkilerini geliştirmek gibi jeopolitik öncelikleri ile örtüşmektedir.⁸² Bu haliyle BTK projesi gümrük vergilerini düşürerek, servis kalitesini ve transit kargo hacmi artırarak bu üç Karadeniz ülkesi arasında ticari ilişkileri canlandırma potansiyeli taşısa da Karadeniz’de bölge içi ticareti artırmayı hedefleyen girişimlerin jeoekonomik ve jeopolitik önceliklerin etkisinde olduğuna ve bölgeselleşme imkânını kısıtladığına dair önemli bir örnektir.

Karadeniz’de gerek KEİ gerek bölge ülkeleri tarafından karayolları ve demiryollarının kapasitesi ve kalitesi artırılmaya çalışılsa da ulaşım altyapısını iyileştirmeyi amaçlayan projelerin jeoekonomik ve jeopolitik önceliği petrol ve doğalgaz taşımacılığıdır. Karadeniz’in Orta Asya enerji kaynakları ve Avrupa pazarı arasındaki stratejik konumu enerji ulaşım altyapısının iyileştirilmesi hedeflerinin Batılı ülkeler ile Rusya arasındaki jeoekonomik ve jeopolitik mücadelenin etkisinde kalmasına sebep olmaktadır. Bölge içi aktörler enerji kaynaklarına erişim güvenliğini sağlayacak ulaşım altyapısını güçlendirme amacını taşımaktadırlar. Diğer yandan da birbirlerinin gücünü kısıtlayacak ve belli ülkeleri dışlayacak alternatif ve çatışan boru hattı projeleri sunmaktadırlar. Bu bağlamda bölgenin en büyük petrol ve doğal gaz ihracatçısı olan Rusya’nın bölgesel ulaşım stratejisi petrol ve doğalgaz transit pazarındaki konumunu koruma ve bölgesel hegemonyasını sağlamlaştırma hedefleri etrafında şekillenmektedir. Rusya, Hazar Denizi ve Orta Asya’daki enerji kaynaklarını Karadeniz üzerinden Rusya’yı pas geçerek Avrupa’ya bağlayacak enerji rotaları inşa etme girişimlerine karşı çıkmaktadır. Öte yandan, bölge ülkeleri arasında rekabeti artıracak iş birlikleri kurmaya çalışmaktadır. Örneğin, Rusya Azerbaycan’daki enerji kaynaklarını Türkiye üzerinden Orta Avrupa’ya bağlayacak ve Avrupa’nın Rusya’ya bağımlılığını azaltacak Nabucco projesini en başından beri engellemeye çalışmış ve alternatif olarak Rus gazını Karadeniz üzerinden Güney ve Orta Avrupa’ya ulaştıracak Güney Akım projesini önermiştir.⁸³ Rusya’nın Karadeniz üzerinden alternatif boru hattı projeleri inşa etmesinin arkasındaki bir başka sebep de Ukrayna’nın transit konumundan kaynaklanan pazarlık gücünü azaltmaktır.⁸⁴ Ukrayna’nın Rusya tarafından tehdit olarak algılanan AB ve NATO yönelimli dış politikası sonucu 2006 ve 2009 yıllarında Rusya ile Ukrayna arasında patlak veren gaz krizi sonucu Rus gazının Avrupa’ya sevkiyatının aksaması ve Ukrayna’nın transit konumunu Rusya’ya karşı bir pazarlık enstrümanı olarak kullanması Rusya’nın enerji rotalarını

⁷⁹ BSEC-URTA, 2018: 1-2.

⁸⁰ Üzümcü ve Akdeniz, 2014: 191.

⁸¹ Lussac, 2008.

⁸² Bittner ve İbrahimli, 2018.

⁸³ Fernandez, 2011.

⁸⁴ Siddi 2018, 1559.

Ukrayna'yı dışlayacak şekilde (örneğin Güney Akım ve Türk Akım boru hatları) çeşitlendirmesine yol açmıştır.⁸⁵ Rusya-Ukrayna savaşı esnasında ise AB ülkelerinin Rusya'ya olan enerji bağımlılıklarını azaltmaya çalışmaları, ekonomik yaptırımlar uygulamaları ve Kuzey Akım 2 boru hattının sabote edilmesi sonucu Türkiye'nin doğal gaz merkezi olma planları yapılmaktadır. Bu durumda enerji rotalarının Karadeniz'i pas geçecek şekilde yeniden planlanacağı öngörülebilir. Enerji ulaşımında bölge aktörleri arasındaki jeopolitik mücadele ve özellikle Rusya-Ukrayna arasındaki savaş Karadeniz'in bir bölge olarak enerji merkezine dönüşmesini ve enerji sevkiyatı yatırımlarının bölgesel bir bakış açısı ile yapılmasını engellemektedir.

5. Turizm

Turizm endüstrisi yeni istihdam ve gelir alanları yaratması, döviz kazançları ile önemli bir kaynak oluşturması, çoklu sektörel gelişimi ve ekolojik öncelikler etrafında sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmesinin yanı sıra bölgesel ve küresel düzeyde daha yakın sosyal bağların kurulmasında, ırkçılık ve ayrımcılığa karşı mücadelede ve ülkeler arasındaki önyargı, gerilim ve düşmanlıkların azaltılmasında da etkin bir rol oynamaktadır.⁸⁶ Bölgesel gerilimler, istikrarsızlık ve güvenlik zaaflarından oldukça etkilense de çatışma dışı (*non-conflictive*) bir sektör olarak turizm tarihsel anlaşmazlıklar veya çıkar çatışması yaşayan ülkeler arasında iş birliğini kolaylaştırması açısından Karadeniz'de bölgeselleşmenin hayati alanlardan biri olarak kabul edilmektedir. Karadeniz Bölgesi ülkeleri arasındaki tarihsel sorunlar ve anlaşmazlıklar göz önünde bulundurulduğunda, turizm sektörü toplumsal önyargı ve düşmanlıkların azaltılmasında, sosyal karşılaşmaların teşvik edilmesinde, ortak kültürel tarih ve mirasın keşfedilmesinde ve bölgesel bir kimlik ve aidiyet duygusunun gelişmesinde önemli iş birliği alanlarından biridir.⁸⁷

Karadeniz Bölgesi'nde turizm endüstrisi yavaş ancak istikrarlı bir gelişme çizgisi göstermektedir. Karadeniz doğal güzellikleri, ılık denizi, sanatoryum, kaplıca ve SPA olanakları ile turistler için çekici bir varış noktası olmaya başlamıştır.⁸⁸ Özellikle alternatif seyahat biçimlerine ve rotalarına artan ilgiye karşılık Karadeniz Bölgesi kültürel, etnik ve dilsel çeşitliliği, tarihsel mirası, mimari yapısı, zengin doğal kaynakları nedeniyle önemli bir avantaj yakalamış durumdadır.⁸⁹ Böylelikle, turizm endüstrisi Karadeniz Bölgesi ülkelerinin ekonomisinde önemli bir yatırım ve istihdam alanı haline gelmiştir.⁹⁰ Karadeniz Bölgesi'nde turizm sektöründe yakalanan ivme uluslararası turist varış sayısında da gözlenmektedir. 1995 ile 2016 yılları arasında Karadeniz Bölgesi'ne uluslararası turist varış sayısı dünya ortalamasının üstünde seyretmiştir.⁹¹ UNWTO verilerine göre 2016 yılı itibarıyla KEİ bölgesinde turizm endüstrisinin büyümesi, %11,9 oranında gerçekleşmiştir. 2018'de dünya genelinde turizm sektörünün büyüme oranı %6,8 iken Karadeniz bölgesinde %12'dir. Karadeniz ülkelerini 130 milyon turist ziyaret etmiş ve 66 milyar dolar tutarında döviz geliri bırakmışlardır. Bu haliyle Karadeniz Bölgesi dünya genelinde turist sayısının %5'ini ağırlamıştır.⁹² Ancak COVID-19 pandemisi ve Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonucu özellikle Avrupa'dan Rusya ve Ukrayna'ya seyahat eden turist sayısında ciddi düşüş yaşanmıştır.⁹³

Karadeniz Bölgesi'nde turizm önemli bir avantaj ve popülerite yakalamış olmasına rağmen bölge ülkeleri arasında turizm sektörünün bölgeselleşmesi ve bölge halkları arasında turistik ilgi ve seyahat akışı beklenen düzeyde değildir. Karadeniz Bölgesi ülkelerinin coğrafi yakınlığa rağmen kendi aralarında gerçekleştirdiği turistik seyahat sayısı oldukça düşüktür. Örneğin,

⁸⁵ Pirani, Stern & Yafimava, 2009.

⁸⁶ Dimadama ve Chantzi, 2014: 24; Kassimis, 1999: 1.

⁸⁷ Dimadama ve Chantzi, 2014: 25.

⁸⁸ Muliava vd., 2018: 163.

⁸⁹ Dimadama ve Chantzi, 2014: 25.

⁹⁰ Vulpescu, 2018: 5.

⁹¹ Vulpescu, 2018: 2.

⁹² Novinite, 17 Haziran 2018.

⁹³ UNWTO, t.y.

2018 yılında Türkiye'ye yapılan turistik seyahatlerin sadece %29,7'sinin çıkış noktası Karadeniz Bölgesi ülkeleridir. Türkiye özellikle Ruslar için çekici bir turistik varış noktasıdır ancak Türkiye'nin Rusya'daki payı oldukça düşüktür. Savaş öncesi Rusya'ya yapılan turistik seyahatlerin çoğu Ukrayna'dan gelmekte iken Gürcistan, Romanya ve Bulgaristan'dan Rusya'ya yapılan turistik seyahatler toplam uluslararası seyahatlerin %1'den azını oluşturmaktadır. Bulgaristan ve Romanya ise daha çok AB ülkeleri için çekici bir turizm bölgesidir. Türkiye'den Bulgaristan'a giden turist sayısı toplam sayının %12,4'ünü, Romanya'ya giden turist sayısı ise toplam sayının %16,5'ini oluşturmaktadır. Romanya'ya yapılan toplam turistik seyahat sayısının %12,5'ini Ukrayna, %13,7'sini ise Bulgaristan oluşturmaktadır. Karadeniz Bölgesi ülkelerinden Ukrayna'ya yapılan turistik seyahat sayısı ise toplam sayının %19,55'ini oluşturmaktadır.⁹⁴ Karadeniz Bölgesi ülkelerinden en çok ziyaretçi çeken ülke ise Gürcistan'dır. Gürcistan son on yılda yaptığı yatırımlar sayesinde bölgenin en hızlı büyüyen turist varış noktalarından biri haline gelmiştir.⁹⁵ Karadeniz Bölgesi ülkeleri arasındaki turist hareketliliğinin toplam uluslararası turistik seyahat oranı içindeki payının düşük kalması Karadeniz'in tarihi mirasından ve doğal zenginliklerinden bölgeselleşmeyi teşvik edecek şekilde faydalanılmadığına işaret etmektedir.

Karadeniz Bölgesi ülkeleri son yıllarda vize serbestisi konusunda önemli adımlar atmış olmalarına rağmen bölgede farklılaşan vize rejimleri turizm endüstrisinin potansiyelini kısıtlamaktadır. Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan AB üyesi ülkeleri oldukları için karayolu ve havayolu ulaşımında araçlar ve yolcular Schengen vizesine tabidirler ve Karadeniz Bölgesi vatandaşlarına uygulanan özel bir vize rejimleri bulunmamaktadır. Türkiye ile Ukrayna ve Gürcistan arasında 2017 ve 2015 yılından itibaren vize serbestisi anlaşması yürürlüğe girmiştir. Türkiye ile Rusya arasında 2011 yılı itibarıyla yürürlüğe giren vize serbestisi ise iki ülke arasında yaşanan askeri, siyasi ve diplomatik krizler sonucu bir süreliğine askıya alınmıştır. Dolayısıyla, Karadeniz turizm sektörünün ekonomik bölgeselleşmenin önemli alanlarından biri haline gelmesi için kıyı şeridindeki turistik merkezilerin çekiciliğini artırmak, deniz ve kurvaziyer turizmini teşvik etmek ve turist hareketliliğini kolaylaştıracak ulaşım yatırımlarını ve yasal düzenlemeleri yapmak gereklidir.

Sonuç

Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk bölgeselleşme girişimlerinden biri olan Karadeniz bölgeselleşmesi ekonomik iş birliği sayesinde bölge ülkeleri arasında karşılıklı dayanışmanın artacağı, karşılıklı güvenin tesis edileceği ve bu sayede bölgenin refah, güvenlik ve istikrarının artacağı beklentisi ile teşvik edilmiştir. Karadeniz bölgeselleşmesi tartışmalarında ilk dönemlerde hâkim olan argüman ekonomik kalkınma ve büyüme hedefinin bölge ülkeleri arasındaki tarihsel anlaşmazlıkların, siyasi ihtilafların ve donmuş çatışmaların çözümünü kolaylaştıracağı idi. 1990'lı yıllara kıyasla Karadeniz Bölgesi ülkeleri ekonomik büyüklük, büyüme hızı, rekabet kapasitesi, küresel piyasalarla entegrasyonları açısından daha olumlu göstergelere sahip olmasına rağmen bölge ülkeleri arasındaki iş birlikleri bölgeselleşme ivmesi yaratmakta yetersiz kalmaktadır. Karadeniz bölgesi ülkelerinin coğrafi yakınlığa rağmen bölgesel büyüklük, nüfus, ekonomik yapı ve siyasi oryantasyon açısından birbirlerinden çok farklı olmaları bölgesel bir aidiyet ve iş birliği perspektifinin gelişmesini engellemektedir. Ayrıca bölge ülkelerinin çatışan jeopolitik önceliklere sahip olması bölgeselleşme motivasyonu ile hareket etmelerini ve dolayısıyla ekonomik iş birliği imkanlarını kısıtlamaktadır. Diğer bir deyişle, Karadeniz bölgeselleşmesi siyasi, ekonomik, kültürel ve coğrafi çeşitliliğe sahip bir coğrafyada ekonomik iş birliğine dayanan bölgeselleşme girişimlerinin sınırlarını göstermektedir.

Karadeniz bölgeselleşmesi heterojen bir yapıya sahip ve stratejik konumu önemli olan bir coğrafyada bölgeselleşme girişimlerinin siyasi önceliklerden ve bölge içi ve dışı aktörlerin jeopolitik mücadelesinden bağımsız gerçekleşemeyeceğini göstermektedir. Öyle ki bölgenin Avrupa

⁹⁴ The Institute for Economic Research and Policy Consulting, 2019.

⁹⁵ Kereselidze, 2013.

ve Çin arasındaki transit ve stratejik konumu yani ‘coğrafi lütfu’ ‘jeopolitik bir lanete’ dönüşmüştür.⁹⁶ Karadeniz Bölgesi AB, ABD ve NATO gibi bölge dışı aktörlerin müdahil olması nedeniyle büyük güçlerin jeopolitik mücadelesinin ve güvenlik stratejilerinin etkisi altında kalmaya başlamıştır. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren Avrupa-Atlantik ittifakının enerji güvenliğini sağlamak, güvenlik risklerini bertaraf etmek, terörle mücadele etmek, Batı yanlısı demokratik yönetimleri desteklemek ve Rusya’nın küresel gücünü dengelemek amacıyla bölgeye yönelik ilgi ve girişimleri artmıştır. Buna karşılık, bölgenin hegemon gücü olan Rusya ise bölge ülkelerinin AB ve NATO ittifakına katılma girişimlerini bölgesel güç, nüfuz ve güvenliğine bir tehdit olarak algılamakta ve bağımsız ülkelerin toprak bütünlüğünü hedef alan askeri eylemlere bile girişmektedir. Bu bağlamda, bölge ülkeleri ekonomik bölgeselleşmeye Rusya’nın nüfuz ve kontrol alanını genişleteceği endişesi ile mesafeli yaklaşmakta ve kendi coğrafi konumlarını jeopolitik bir avantaja dönüştürmeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla, Karadeniz Bölgesi ülkeleri arasındaki jeopolitik mücadele ekonomik iş birliği girişimlerini etkilemektedir. Özellikle ticaret ve ulaşım alanında yapılan iş birliklerinin itici gücü bölgenin ekonomik kalkınma ve refah düzeyini artıracak bölgesel bir ağ kurma niyetinden ziyade bölgesel rekabet olmaktadır.

Bu haliyle, Karadeniz Bölgesi hem bir ‘güvenlik problemi’ hem de bir ‘güvenlik değeri’ haline gelmiştir.⁹⁷ Avrupa-Atlantik ittifakı ile Rusya’nın jeoekonomik ve jeopolitik mücadelesi arasında sıkışıp kalan Karadeniz ülkeleri ya güvenlik şemsiyesi sunabileceği ihtimali ile Avrupa-Atlantik kampına yaklaşmakta ya Rusya safında yer almakta ya da Batı ile Rusya arasında bir denge kurmaya çalışmaktadırlar. Bu güven(siz)lik ortamı, Manoli’nin de ifade ettiği gibi, Karadeniz bölgesinde güvenlik endişelerinden kaynaklı bir parçalanmışlık yaratmakta ve ekonomik iş birliğine dayanan yumuşak bölgeselleşme girişimlerini kısıtlamaktadır. Bu koşullar Karadeniz Bölgesi ülkeleri arasında bölgesel bir kimlik ve aidiyet duygusunun oluşmasını ve ekonomik bölgeselleşmeye ivme kazandırmasını da engellemektedir.

KAYNAKÇA

Alçelik, T. (1998), Transport in the Black Sea Region, PABSEC. <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (2 Temmuz 2020).

Atasuntsev, Alexander (2023), How Far Will the Thaw in Russia-Georgia Relations Extend? Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/politika/89796> (18 Ağustos 2023).

Aydın, Mustafa (2005a), “Europe’s new region: The Black Sea in the wider Europe neighbourhood”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 5/2, 257-283.

Aydın, Mustafa (2005b), “Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions”, *Perceptions: Journal of International Affairs*, 10/3, 57-83.

Aydın, Mustafa (2009), “Geographical blessing versus geopolitical curse: great power security agendas for the Black Sea region and a Turkish alternative”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 9/3, 271-285.

Balcer, Adam (2015), A Polish-Romanian-Turkish Triangle and the Black Sea Region – A New Driving Force of Regional Integration, Neighbourhood Policy Paper, 14 Haziran, 1-11, [https://www.khas.edu.tr/cms/cies/dosyalar/files/NeighbourhoodPolicyPaper\(14\).pdf](https://www.khas.edu.tr/cms/cies/dosyalar/files/NeighbourhoodPolicyPaper(14).pdf) (3 Temmuz 2020).

Bhutia, Sam (2019), How has conflict with Russia affected Ukraine’s trade? Ukraine’s trade with Russia and other ex-Soviet republics shows no sign of bouncing back six years after the

⁹⁶ Aydın, 2009.

⁹⁷ Ciuta, 2008, 125.

Euromaidan Revolution began, Eurasianet, <https://eurasianet.org/how-has-conflict-with-russia-affected-ukraines-trade>

Bittner, Victoria Ariel ve Ibrahimli, Minavvar (2018), Baku-Tbilisi-Kars: Regional Implications and Perspectives, Center for Economic and Social Development, https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2018/10/CESD_Research_Paper_BTK.pdf (3 Temmuz 2020).

Bolukbasi, Tolga, ve Ertugral, Ebru (2008), Regionalism and Regionalization in the Black Sea Region and Turkey, Black Sea Discussion Papers, Istanbul: EDAM.

BSEC (2020a), Organization of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) <https://trade.gov.tr/data/5b8e935813b8761b8471c11b/Organizasyonun%20of%20Black%20Sea%20Cooperation.pdf> (2 Temmuz 2020).

BSEC (2020b), Transport, <http://www.bsec-organization.org/areas-of-cooperation/transport/information> (2 Temmuz 2020).

BSEC-URTA (2016), BSEC Outlook 2015: BSEC-URTA International Road Transport Industry Performance Report,

http://www.bsec-urta.org/content/files/29GA/G4522_Outlook%20Report.pdf (3 Temmuz 2020).

BSEC-URTA (2018), Report on Results of the Activities of the BSEC-URTA Ad Hoc Working Party on Border Crossing Problems in BSEC Region,

http://www.bsec-urta.org/content/files/34%20GA/G5080_EN_Report_WPBC_Updated.pdf (3 Temmuz 2020).

BSTDB (1999), Annual Report 1999, https://www.bstdb.org/AnnualBSTDB_1999.pdf (3 Temmuz 2020).

BSTDB (2008), Annual Report 2008, https://www.bstdb.org/annualBSTDB_2008.pdf (3 Temmuz 2020).

BSTDB (2009), Annual Report 2009, https://www.bstdb.org/annualBSTDB_2009.pdf (5 Temmuz 2020).

BSTDB (2015). Annual Report 2015, https://www.bstdb.org/BSTDB_Annual_Report_2015.pdf (3 Temmuz 2020).

BSTDB (2018), Annual Report 2018, https://www.bstdb.org/BSTDB_Annual_Report_2018.pdf (3 Temmuz 2020).

BSTDB (2019), Annual Report 2019, https://www.bstdb.org/BSTDB_Annual_Report_2019.pdf (3 Temmuz 2023).

BSTDB (2020), Our Projects, <https://www.bstdb.org/our-projects> (3 Temmuz 2020).

BSTDB (2022), Annual Report 2022, https://www.bstdb.org/BSTDB_Annual_Report_2022.pdf (3 Temmuz 2023).

Celac, Sergiu ve Manoli, Panagiota (2006) "Towards a New Model of Comprehensive Regionalism in the Black Sea Area", *Southeast European and Black Sea Studies*, 6/2, 193-205.

Ciută, Felix (2008), "Region? Why Region? Security, Hermeneutics, and the Making of the Black Sea Region", *Geopolitics*, 13/1, 120-147.

Civil Ge (2023), TI Georgia: Georgia's Economic Dependence on Russia Increased in 2022, <https://civil.ge/archives/526770> (17 Ağustos 2023).

Çelikpala, Mitat (2010), “Escalating rivalries and diverging interests: prospects for stability and security in the Black Sea region”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 10/3, 287-302.

Çelikpala, Mitat (2015), Azerbaijan-Georgia-Turkey Relations: An Example of a Successful Regional Cooperation, Centre for European Studies Policy Brief, 4, 1-25 (3 Temmuz 2020).

Cohen, Ariel ve Irwin, Conway (2006), U.S. Strategy in the Black Sea Region, Heritage Foundation Paper, No. 1990, <https://www.heritage.org/europe/report/us-strategy-the-black-sea-region> (2 Temmuz 2020).

Commission on the Black Sea. 2010. A 2020 Vision for the Black Sea Region, https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/GP_A_2020_Vision_for_the_Black_Sea_Region.pdf (3 Temmuz 2020).

Darvas, Zsolt, Demertzis, Maria, Martins, Catarina, Poitiers, Niclas Frederic, Moffat, Luca Léry, Ribakova, Elina ve McWilliams, Ben (2023) EU trade and investment following Russia’s illegal invasion of Ukraine, European Parliament, Haziran [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/702591/EXPO_STU\(2023\)702591_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/702591/EXPO_STU(2023)702591_EN.pdf) (18 Ağustos 2023).

Dediu, I. (1997), The BSEC Free Trade Area: Part of the New European Architecture, PABSEC, <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (3 Temmuz 2020).

DEİK (2018c), Türkiye Ukrayna Ticari ve Ekonomik İlişkileri, <https://www.deik.org.tr/uploads/ukrayna-bilgi-notu-ekim-2018.pdf> (2 Temmuz 2020).

Dellenbrant, J.A. ve Olsson, M.-O. (1994), “Regionalization and security in the European North”, *The Barents Region: Security and Economic Development in the European North* (Ed. J.A. Dellenbrant ve M.-O. Olsson), Umea: CERUM.

Dimadama, Zefi ve Chantzi, Georgia (2014), “A New Era for Tourism in the Black Sea Area”, *International Journal of Cultural and Digital Tourism*, 1/2, 23-29.

Dragneva, Rilka ve Wolczuk, Kataryna (2016), “Between Dependence and Integration: Ukraine’s Relations with Russia”, *Europe-Asia Studies*, 68/4, 678-698.

Emerson, M. (2008), The EU’s New Black Sea Policy: What kind of regionalism is this?, CEPS Working Document No. 297.

Fawcett, L. (2005), “Regionalism from an Historical Perspective”, *Global Politics of Regionalism* (Ed. Haz. M. Farrell, B. Hettne, L.K. Langehove), L.K. Pluto Press.

Fernandez, Rafael (2011), “Nabucco and the Russian gas strategy vis-à-vis Europe”, *Post-Communist Economies*, 23/01, 69-85.

Gavras, Panayotis (2009), The Current State of Economic Development in the Black Sea Region Policy Report 1,

https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/GP_Current_State_of_Economic_Development_in_the_Black_Sea_Region.pdf (3 Mart 2020)

Gavras, Panayotis (2010), “The Current State of Economic Development in the Black Sea region”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 10/3, 263-285.

Ghica, Luciana Alexandra (2012), “Regionalism at the Margins: East Central European and Black Sea Regional Cooperation Initiatives in Comparative Perspective”, *New Regionalism or No Regionalism? Emerging Regionalism in the Black Sea Area* (Ed. Ruxandra Ivan), NY: Routledge.

Goulas, Apostolos. 2009. The Black Sea Ring Highway, BSEC. <https://unece.org/DAM/trans/doc/2009/wp5/ECE-TRANS-WP5-GE2-03-pres05e.pdf> (18 Ağustos 2023).

Hettne, Björn (2002), “The Europeanization of Europe: Endogenous and Exogenous Dimensions”, *Journal of European Integration*, 24/4, 325-340.

Hurrell, Andrew (1995), “Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics”, *Review of International Studies*, 21/4, 331- 358.

Hürriyet (26 Haziran 2012), Members Set to Build Highways, <https://www.hurriyetdailynews.com/members-set-to-build-highways-24061>

Ioffe, Y. (1999), Trade Development in the Black Sea Region, PABSEC. <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (3 Temmuz 2020).

ISPI (2023), Turkey’s Neutral Stance in Ukraine: How Sustainable Will It Be? Ukraine: The War That Changed the World, One Year On, <https://www.ispionline.it/en/publication/turkeys-neutral-stance-in-ukraine-how-sustainable-will-it-be-116700> (18 Ağustos 2023).

Jacobs, Karin (2022), Russia’s war on Ukraine: Maritime logistics and connectivity, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733603/EPRS_ATA\(2022\)733603_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733603/EPRS_ATA(2022)733603_EN.pdf) (11 Ağustos 2023).

Kalnic, V. (1996), Development of Cooperation in the Field of Trade and Business among the BSEC Member States, PABSEC, <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (7 Temmuz 2020).

Karagöz, Kadir ve Karagöz, Murat (2009), “Determining Factors of Trade Flows in Black Sea Economic Cooperation (BSEC) Region: A Panel Gravity Model”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 1/1, 63-75.

Kassimis, T. (1999), Development of Tourism in the Black Sea Region, PABSEC, <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (2 Temmuz 2020).

Kereselidze, David (2013), A Perspective on Tourism in the BSEC Countries, ICBSS Policy Brief No 27. https://www.files.ethz.ch/isn/162937/973_original.pdf (2 Temmuz 2020).

Kobrinskaya, Irina (2008), The Black Sea Region in Russia’s Current Foreign Policy Paradigm, PONARS, Eurasia Policy Memo, No. 41, https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/pepm_041.pdf (2 Temmuz 2020).

KFU (2018), Romanya Ülke Raporu, http://bolutso.org.tr/dosyalar/romanya_ur.PDF (3 Temmuz 2020).

Latschan, Thomas (13 Ağustos 2023), The Black Sea’s role in Russia’s war on Ukraine, DW, <https://www.dw.com/en/the-black-sea-plays-a-key-role-in-russias-war-on-ukraine/a-66517223>

Lussac, Samuel (2008), “The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and Its Geopolitical Implications for the South Caucasus”, *Caucasian Review of International Affairs*, 2/4, 212-224.

Manoli, Panagiota (2014), Building an inclusive, innovative, and integrated region, BSTDB.

Muliava, O. D. vd. (2018), “Tourism in the Black Sea Region through the Eyes of Tourists and Locals”, *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 204, 1-3.

Novinite (2018), Черноморский регион генерирует 5% мирового дохода от туризма,

<http://www.novinite.ru/articles/28637/Черноморский+регион+генерирует+5+мирового+дохода+от+туризма> (2 Temmuz 2020).

OECD (2008), Black Sea and Central Asia Promoting Work and Well-Being: An OECD Development Centre Economic Outlook,

<https://www.oecd.org/dev/blackseaandcentralasianeconomicoutlookofficiallaunchofthereport.htm> (3 Temmuz 2020).

Öztürk, C. (2019), Conclusion of Preferential Trade Agreements with a View to Eliminate Double Taxation between the BSEC Member States, PABSEC, <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (3 Temmuz 2020).

Özveren, Y. Eyüp (1997), “A Framework for the Study of the Black Sea World, 1789-1915”, *Fernand Braudel Center*, 20/1, 77-113.

Papava. Vladimer (2010), The Economic Development Complex in the Black Sea Area, Xenophon Working Paper, 9, 1-96.

Petersen, Alexandros (2004), Black Sea Security: The NATO Imperative, Wilson Center, <https://www.wilsoncenter.org/publication/black-sea-security-the-nato-imperative> (2 Temmuz 2020).

Pirani, Simon, Stern, Jonathan ve Yafimava, Katya (2009), The Russo-Ukrainian Gas Dispute of January 2009: A Comprehensive Assessment, OIES Paper 27 (Oxford, Oxford Institute for Energy Studies).

Ponomarenko, Illia (19 Mayıs 2018) Ukraine withdraws all envoys from CIS bodies, *Kyiv Post*, <https://www.kyivpost.com/post/8960>

Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs (2020), Bilateral Relations Serbia: General Information, <https://www.mfa.am/en/bilateral-relations/rs> (3 Temmuz 2020).

Russian Government (2015), Introducing a ban on the import of agricultural products, raw materials and foodstuffs from Ukraine, 21 Aralık, <http://government.ru/en/docs/21185/> (11 Ağustos 2023).

Saganelidze, D. (2005), Development of Transport Infrastructure in the Black Sea Region, PABSEC, <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (2 Temmuz 2020).

Sandalcılar, Ali Rıza ve Ayran Cihan, Kezban (2018), “Türkiye ile Gürcistan arasındaki Dış Ticaretin Sektörel Analizi”, *UIİİD-IJEAS (Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı)*, 361-378.

Schulz, Dante (2022), China-Georgia Bilateral Relations, Caspian Policy Center, <https://caspianpolicy.com/research/security-and-politics-program-spp/china-georgia-bilateral-relations> (18 Ağustos 2023).

Siddi, Marco (2018) “The Role of Power in EU-Russia Energy Relations: The Interplay between Markets and Geopolitics”, *Europe-Asia Studies*, 70/10, 1552-1571.

Statista (2021), Export value of goods from Russia in 2021, by major country of destination, <https://www.statista.com/statistics/1002015/russia-leading-export-partners/> (11 Ağustos 2023).

T.C. Sofya Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği (2019), Bulgaristan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri (2018-2019),

https://www.deik.org.tr/uploads/2018_2019-bulgaristan-yillik-ulke-raporu.pdf (2 Temmuz 2020).

The Institute for Economic Research and Policy Consulting (2019), Black Sea Bulletin Tourism in the Black Sea Region, 3.

Trading Economics (2022a), GDP, <https://tradingeconomics.com/country-list/gdp> (11 Ağustos 2023).

Trading Economics (2022b), Turkey Imports By Country, <https://tradingeconomics.com/turkey/imports-by-country> (11 Ağustos 2023).

UNWTO (t.y.), Impact of the Russian Offensive in Ukraine on International Tourism, <https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism> (22 Eylül 2023).

Üzümcü, Adem ve Akdeniz, Sıdıka (2014), “Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi”, *Avrasya Etüdleri*, 45/1, 171-199.

Van Ticaret ve Sanayi Odası (2018), Azerbaycan Ülke Raporu 2018, <http://www.vantso.org.tr/u/files/azerbaycan%281%29.pdf> (2 Temmuz 2020).

Vulpescu, I. 2018. Current and Future Perspectives in the Development of Tourism in the BSEC Region”, PABSEC, <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (2 Temmuz 2020).

Wang, Philip (7 Haziran 2023) China sees biggest trade increase with Russia in 2023, Chinese customs data shows, *CNN Business*, <https://edition.cnn.com/2023/06/07/business/china-russia-trade-increase-intl/index.html>

WITS (2020), Trade Summary for Turkey 2020, The World Bank, <https://wits.worldbank.org/CountrySnapshot/en/TUR> (18 Ağustos 2023).

WTO (2020), Participation in Regional Trade Agreements, https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/rta_participation_map_e.htm?country_selected=BGR&sense=b (2 Temmuz 2020).

Zachmann, Georg, Dabrowski, Marek ve Domínguez-Jiménez, Mart (2020), Ukraine: trade re-orientation from Russia to the EU, Bruegel, 13 Haziran <https://www.bruegel.org/blog-post/ukraine-trade-reorientation-russia-eu>

Zaimoğlu, R. (1996), Cooperation in Transportation among the BSEC Member Countries, PABSEC, <http://www.pabsec.org/documents.asp?id=3&hl=en> (2 Temmuz 2020).

Zankina, Emilia (2023), Pro-Russia or anti-Russia: Political dilemmas and dynamics in Bulgaria in the context of the war in Ukraine, European Center for Populism Studies (ECPS), <https://www.populismstudies.org/pro-russia-or-anti-russia-political-dilemmas-and-dynamics-in-bulgaria-in-the-context-of-the-war-in-ukraine/> (18 Ağustos 2023).

Zhelev, Paskal (2021), Building a Closer Black Sea: Promoting Trade and Economic Interdependence, Frontier Europe Initiative, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3914197 (9 Eylül 2023).